

9. Юрченко О. Словник стійких народних порівнянь. Харків, 1993. 176 с.

Вікторія Сосуля

м. Вінниця

(Наук. керівн. – канд. філол. наук, доц. Богатько В. В.)

МОВНОСТИЛИСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕПІСТОЛЯРІЮ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Анотація

У статті простежено мовностилістичні особливості епістолярію Пантелеймона Куліша.

Ключові слова: *епістолярій, Пантелеймон Куліш, мовно-стилістичні особливості.*

Аннотация

В статье прослеживаются лингвостилистические особенности эпистолярия Пантелеймона Кулиша.

Ключевые слова: *эпистолярий, Пантелеймон Кулиш, культурно-стилистические особенности.*

Summary

The article traces the linguistic features of Panteleimon Kulish's epistolary.

Keywords: *epistolary, Panteleimon Kulish, linguistic and stylistic features.*

Для дослідження мовної особистості письменника певну перевагу перед іншими стилями має епістолярій. Художні твори, а тим більше українські періодичні видання в ХІХ ст., як відомо, виходили нерегулярно. Крім того, листування автора не має тематичних обмежень. С. Гіндін назвав епістолярій універсальним жанром, «що є особливо сприятливим полігоном для дослідження мовної особистості в усьому багатстві її проявів... Опора на листи дозволяє лінгвісту побачити й реконструювати динаміку мовних навичок і умінь – поза якою, очевидно, не можна думати про осягнення мовної особистості в реальності й повнокровності її історичного буття» [3, с. 64].

Українській епістолярій уже з самого початку ХІХ ст. визначається повнотою взаємин, багатосторонністю зв'язків. Листування (в широкому значенні слова, як спосіб спілкування у важливих сферах людських стосунків, а

не лише як жанр літературного твору) в історії мови, у тому числі літературної української, посідає досить значне місце. Написання звичайного побутового листа – творчий акт. Ще більше підстав твердити так, коли йдеться про лист письменника, для якого робота над словом – щоденна праця. Епістолярна спадщина – невичерпне й незамінне джерело для вивчення його життєвого й творчого шляху, його громадсько-літературної, культурної діяльності. У листуванні обов'язково виражена індивідуальність і своєрідність таланту його автора.

Пантелеймон Куліш вів надзвичайно велику кореспондентську діяльність: щодня він писав багато листів, акуратно відповідав на одержані. І разом з тим часто листувався задля листування. Листи засвідчують любов письменника до виразних слів і струнких, бездоганно збудованих фраз.

У листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 року на його пропозицію зібрати, впорядкувати й відати епістолярій письменника Пантелеймон Олександрович високо оцінив вагу листування: «От би хто зробив хороше діло: той, хто позбирав би мої листи не ради мого я, а задля того, про що се ж писано; а воно не переставало писати, ба, й сидячи за трапезним столом, як не мало часу до відпису через усякі службові праці» [2, с. 176].

Значення Кулішевих листів сучасники оцінили ще за життя автора. 1892 року А. Титов опублікував частину Кулішевих листів до О. Бодянського, а М. Павлик – його листи до Крашевського. Після смерті Пантелеймона Куліша на сторінки періодичних видань, насамперед «Киевской старины», відразу ринула лавина його листування з найрізноманітнішими кореспондентами, від першорядних постатей української культури до зовсім невідомих людей, про яких ніхто б ніколи не дізнався, коли б вони не листувалися з Пантелеймоном Кулішем.

Жива думка, живе слово, звернене до потреб сьогодення, задивлене у майбутнє, з синтезом минулого, – ось домінанта Кулішевої кореспонденції. Ю. Шевельов у своїй статті «Кулішеві листи і Куліш у листах» так окреслив коло проблем, представлених в епістолярію письменника: «Центральними

тематичними компонентами в кореспонденції Кулішевій було: його творчі пляни, а далі – загальна концепція української літератури й культури, загальна концепція української історії, місце української нації супроти росіян і супроти поляків, взаємини підросійської України з Галичиною й Буковиною і виховання української людини» [6, с. 24]. Наскільки вагоме місце у Кулішевій біографії посідало його листування, настільки для дослідника життя і творчості Пантелеймон Куліша є важливим відтворити його в усій багатогранній складності. Воно – і ключ до розуміння доби письменника, і простір для дослідження особливостей його мовостилю.

Добір засобів стилістичного вираження залежить від призначення, мети листування, від змісту листа, від індивідуальних особливостей мови автора, його манери висловлюватися і від того, кому він пише і які його особисті взаємини з адресатом. І безперечно, цей добір перебуває в прямій залежності від особливостей розвитку літературної мови взагалі і усно-розмовного її різновиду зокрема. Листування письменників репрезентує до того ж літературно вироблену мову і віддзеркалює літературну манеру авторів. Деякий загальний колорит «художності», звичайно, накладався і на їхнє листування.

Від одноманітної стилізації під просте селянське розповідання до багатой виражальної системи, здатної передати найтонші нюанси людського розуму та почувань, – такий шлях пройшов український епістолярій.

У листуванні Пантелеймона Куліша стилізація простацької оповіді ніколи не була організуючим принципом. Ще 1858–1860 рр. у «Погляді на українську словесність» він висловив різко негативне ставлення до Котляревського й котляревщини. І все ж у листах молодого Пантелеймона Куліша трапляються, хоча і в незначній кількості, *котляревізми* (термін Ю. Шевельова): *витребенька, швендяти по світу, втерєбити свою людину, чорт-ма жодної партії, пошесть, телячі вибрики, бігають увесьденечки, повисолоплювавши язики* та інші.

Мабуть, не випадково більшість таких елементів припадає на листи Пантелеймона Куліша до Тараса Шевченка. Стосунки між двома поетами були

складні. «Куліш не міг не цінити поезію Шевченка, – зазначав Ю. Шевельов, – але мало не все разило його і в писанні і в поведінці Шевченка, захоплення перепліскувалося в відразу, любов у ненависть. То Куліш писав Шевченкові на ти, то на ви, і *котляревці* мали спеціальну функцію удавання товаришкості й приязні» [6, с. 23]. Після 1858 року навіть поодинокі елементи «котляревщини» майже повністю зникають з кореспонденції Пантелеймона Куліша.

Важливою ознакою епістолярного стилю є його належність до живої розмовно-побутової мови. Пантелеймон Куліш був людиною, яка любила говорити широко, розлого, вишукано, з прикрасами. Милувався з своїх слів. Любив, щоб його слухали, кокетував. Тому листи його – це плід не тільки його особистих почуттів, але й наслідок його творчих прагнень. «Часто-густо щоденники, що їх звичайно пишуть нібито для себе, і листи, що їх наповнюють інтимно-щирими визнаннями, насправді являють з себе суто літературні твори, формальні, штучні вправи. Ця двоїстість призначення листів і щоденників особливо характерна для листів, що їх пишуть письменники» [5, с. 180].

У п'ятдесяті роки епістолярний стиль Пантелеймона Куліша відбивав особливості загальної літературної манери. Згідно зі смаками доби Кулішеві листи з України мали переважно описовий характер. Тематика його листів – це опис пейзажу, в якому осяйний став, осінні квіти на клумбах, мальви й жоржини на острівках великого ставу, блискуче золото американського льону, пишна горобина й акація. Описи природи доповнюються описами характерів і побутових подробиць. Так, у листуванні з дружиною 1856 року переважають детальні записи всіх щоденних подій; листи у своїй докладній повноті й інтимній ширості, з багатьма автохарактеристиками й самовизначеннями обертаються в сторінки щоденника.

Свій письменницький дар Пантелеймон Куліш виявив і в листі до Глібової від 26 липня 1860 року, розповідаючи про Одесу й своє одеське життя: «...в бурхливу негоду хвилі підкидають купальників, ніби легке пір'я... З синьої морської далечини біжать незліченні ряди хвиль з білими гребінцями на прозоро-зелених горбах своїх, і кожен ряд підхоплює вас, зливаючи киплячою

піною. Навколо все реве й плюскоче. Ударившись об високий бар'єр, хвилі розбиваються в цілу хмару білих бризок, що скачуть на трисаженну височінь на галерею» [5, с. 161].

Взагалі, в інтимному листуванні Пантелеймон Куліш свої особисті настрої підносив на ступінь жанру, формалізував їх, перетворював себе в абстрактного героя абстрактного літературного твору. У нього навіть любовні листи – риторичні, урочисті, він і тут робив ставку на високий стиль. «Скажіте ж, – звертається Куліш до Милорадовичівни, – чи не возвеселиться дух Ваш і чи не восхвалите Ви Бога, що повіяло на мене од Вас, од Ваших пісень і речей благодатним наїтієм і що частина Вашого духовного суцтва перейшла через творящую силу душі моєї в істочник животворящий води грядущого» [5, с. 67]. Поєднання хронологічно маркованої лексики з абстрактними словами *душа*, *дух* надає мові листа піднесеності, робить її схожою на проповідь священника. В. Петров закликає нас: «Даруймо Кулішеві зайву пишновеличність його любовного листування: не подібний до інших, він уважав за потрібне й відмінною, не подібною до інших, говорити мовою» [5, с. 69].

Публіцистичний характер мають листи Пантелеймон Куліша до І. Пулюя, Г. Галагана, О. Кониського, листи-звернення до галичан і буковинців та інші. Проблематикою цього листування стала доля Галичини, взаємостосунки України, Польщі та Москви, розвиток літературної української мови, проблема мовно-національної єдності українських земель. Цікавою є мовна тканина таких листів. У публіцистичних листах Пантелеймона Куліша часто вживаними є лексеми: *партія*, *політика*, *нація*, *національний*, *цивілізація*, *українське питання*, *комунізм*, *інтелігенція*, *політичне діло*, *абсолютизм*, *анархія*, *утопія*, *козакоманія*, *нігілізм*, *ідеалізація*: «Польща мала свою *національну*, а не чужу, *політику*, вибилась вона на широкий шлях *цивілізації* і з варварської зробилась навіть *гуманною*» [1, с. 229]; «Галичане такий незгідний народ, що не хочуть горнутись до купи: прикмета *антицивілізації*; бо *цивілізація* виробляє єдність мислі і задуму» [1, с. 240].

Слова із суспільно-політичної, філософської сфери, що мають значення

абстрактної ознаки, були однією з визначальних тенденцій у розвитку лексичного складу української літературної мови в другій половині XIX ст.

Одним із засобів інтелектуалізації мови епістолярію в Пантелеймона Куліша є широке вживання іншомовних слів: *узурпація, інтрига, пропаганда, барелеф, букініст, реляція, експерт, прецедент, фундаментально, толеранція, прогрес, інквізиція, реклама* тощо.

Чільне місце в епістолярію письменника посіла архаїчна лексика. У листах темперамент і думка Пантелеймона Куліша вимагали нового стилю, головним засобом якого стали церковнослов'янізми: *благий, благодатний, блаженний, вовіки, восхвалити, во спасенне, глаголати, глас, жизнь, збагащати, оглашати, празник, рождати, скудельний посуд, совіт, стезя, сторицею, труждатися, чаяти, ноша* і багато інших. Однак важливим джерелом того, що Пантелеймон Куліш уважав за церковнослов'янізми, була російська літературна, зокрема поетична мова, і дуже часто він не відрізняв слова церковнослов'янські від слів, утворених уже на російському ґрунті, хоча і з церковнослов'янських елементів: *всеобщий, доблесний, живописець, писатель, повсякденний, руководство, самосознанне, словесность, сочувствие, творчество* та інші [6, с. 26]. Попри широке вживання церковнослов'янізмів і русоцерковнослов'янізмів мова Кулішева взагалі, а в його листах зокрема зберегла свій глибоко український характер.

На тлі книжних елементів у листах Пантелеймона Куліша яскраво виділяється влучна *фразеологія*, яка надає епістолярію емоційності, виразності: *цапина натура; як у воду впав; біс біду перебуде: одна загине – друга буде; сердилася баба на торг, а торг про те й байдуже; хоч кіл на голові теши; вода на їх млинові колеса; навчить біда з салом коржі їсти; у серці скребтиме миш: «Забравшись у шкільну раду, кожен русин держиться, як вош кожуха, і дбає тільки про свій кусок хліба»* [4, с. 217]; *«Не все переймай, що по воді пливе, – розумна пословиця»* [4, с. 173]; *«Сими словами розпочинає Драгоманов свій останній лист до мене про немоготу зварити з Галичанами хоч абияку кашу»* [1, с. 211].

У публіцистичних листах Пантелеймона Куліша знайшла відображення його концепція слова, яка остаточно оформилась в поезіях збірки «Дзвін», виданої 1893 року. Але вже з середини п'ятдесятих років Пантелеймон Куліш постійно звертається у своєму епістолярію до цієї проблеми: «*Все прах земний, тільки діло і слово наше праведне останеться навіки*»; «*Спасеніє нашого краю – в нашому слові*»; «*Язык наш виведе наяв багато дечого такого, що помосковськи зроду не розкажеш, і сама московська словесність зацвіте новим цвітом*» (до Галагана, 1857); «*Що було моїм путеводним пламенником? Рідна пісня, рідна поезія! Нехай же ганить її, хто як хоче; вона вівіки пребуде святинею душі моєї*» (до Милорадовичівни, 1857); «*Дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома*» (до Вовківни-Карачевської, 1892) [6, с. 52].

У надрах епістолярного стилю в приватно-діловому та офіційно-діловому листуванні з відомих історичних причин закладалися основи офіційно-ділового функціонального стилю. Діловому листуванню Пантелеймона Куліша властиві типові для офіційно-ділового стилю слова, форми, конструкції: *бюрократ, бюджет, ім'я моє фігурує, центральний орган, друк, екземпляр, передплата, видавати* тощо. Цю групу лексики в епістолярію Куліша збагачують численні запозичення з російської мови, на що вказував Ю. Шевельов. До таких русизмів він зараховував ті, що відтворювали реалії тогочасного імперського життя, зокрема бюрократичну практику: *розписание, об'явление, дополнение, розрішити, надзор, откупщик, правительство, іздержки* тощо. Як і поширені побутові слова (*кофе, скучно, цілковий, на отшибі*), вони не відбивають загальних поглядів письменника на склад української мови.

Окрему групу становлять слова, позичені з російської мови або спільні з нею, що не були прийняті до літературної мови, але широко вживались у селянській мові Лівобережжя. Пантелеймон Куліш часто використовував їх як синоніми поряд із словами, відмінними від російських і нормативних для української літературної мови, наприклад, «*Грондський іще не весь перетлумачений, та ще і Костомара не перегледів, чи так переведені технічні*

слова» або «Коли надрукуєте, то 20 екземплярів отпечатайте для Білозерського» [6, с. 26].

Епістолярний стиль виробив сукупність постійних формул, що відповідають обов'язковим композиційним елементам листа. Це формула вітання, яка виступає в ряді варіантів залежно від ставлення автора листа до адресата, формула побажання та прощання.

Загальний тон листа відбивається на звертанні, яке є своєрідним ключем до наступного викладу. Найуживанішими звертаннями в листах Пантелеймона Куліша є: *мій друже, мій коханий друже, любий друже* (до Тараса Шевченка, до Остапа Вересая, до друга з молодих літ Івана Хильчевського, до Івана Пулюя та інших); *коханий мій приятелю* (до С. Носа, до О. Кониського). До людей, яких Пантелеймон Куліш глибоко поважав і цінував їх думку, він звертався по імені та по батькові, додаючи прикметники *шановний, високоповажний*. Так, у листі від 10 травня 1860 року до Тараса Шевченка Пантелеймон Куліш ужив звертання: *Високоповажний добродію Тарасе Григор'євичу*, а в листі звертався до адресата виключно на Ви. У листах-зверненнях до буковинців, до галичан Пантелеймон Куліш використав форму *Чесні панове*.

Значна кількість листів написана автором без будь-яких звертань та привітань. Це *листи ділового характеру*, які мають функції повідомлень, наприклад, кореспонденція до В. Тарновського або до Д. Камінецького.

До дружини Пантелеймон Куліш звертався лагідно і тепло: *моя кохана Сашуню*, а до О. Милорадовичівни (хоча стосунки їх і не були діловими) він звертався офіційно, тримаючи відстань: *Вельможна Панно Олександро Григорійовно!, Високоповажная, Кохана землячко* і дуже часто – *Кохана моя сестро*, що відповідало загальному тону їх листовного спілкування.

Залежно від ставлення автора листа до адресата в епістолярію Пантелеймона Куліша вжиті *формули-прощання*: *Щиро прихильний до Вас П. Куліш, Твій П. Куліш, Щирий приятель твій Панько Куліш, Ваш П. Куліш, Душею прихильний П. К*, просто *П. Куліш* або *П. К.* і дуже часто взагалі без підпису.

Формули-побажання також не часто вживані в кореспонденціях Куліша. Так, у листі до І. Хильчевського: *по сій мові та бувайте здорові, Твій Куліш*; у листі до І. Пулюя: *Ну, бувайте ж здорові та не забувайте мене. Ваш П. Куліш*.

Листування Пантелеймона Куліша відображає досить високий рівень розвитку української літературної мови другої половини ХІХ ст. Мова його епістолярію насичена іншомовною лексикою, словами з абстрактним значенням, суспільно-політичною, науковою, літературно-художньою лексикою і термінологією. У листах П. Куліша не раз ставилися й розв'язувалися важливі мовні проблеми, тут шліфувалася його мовна майстерність, вироблявся індивідуальний стиль.

Література

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Нью-Йорк, Торонто, 1984. 326 с.
2. Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами (З додатком його листування з М. Павликом). Записки НТШ. Львів, 1928. Т. 148. С. 165–240.
3. Гиндин С. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения. Язык и личность. Москва, 1989. С. 63–77.
4. Грицютенко І. Естетична функція художнього слова (В українській прозі 30-60-х рр. ХІХ століття). Львів, 1972. 180 с.
5. Петров В. Романи Куліша. Київ, 1994. С. 15-194.
6. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Нью-Йорк, Торонто, 1984. С. 19-57.

Вікторія Сосуля

м. Вінниця

(Наук. керівн. – канд. філол. наук, доц. Богатько В. В.)

ФОЛЬКЛОРНІ ДЖЕРЕЛА В МОВОТВОРЧОСТІ

ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Анотація

У статті розглянуто фольклорні джерела в мовотворчості Пантелеймона Куліша.

Ключові слова: стиль, фольклор, Пантелеймон Куліш, мовно-стилістичні особливості.

Аннотация

В статье рассмотрены фольклорные источники в языке Пантелеймона Кулиша.

Ключевые слова: стиль, фольклор, Пантелеймон Кулиш, культурно-